روش‌شناسی تفسیری امام رضا علیه‌السلام ـ سمیه خلیلی آشتیانی
فصلنامه تخصّصی مطالعات قرآن و حدیث **سفینه**
سال یازدهم، شماره ۴۱ «ویژه پژوهش‌های رضوی»، زمستان۱۳۹۲، ص ۸۱ ـ ۹۷

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

روش‌شناسی تفسیری امام رضا علیه‌السلام

سمیه خلیلی آشتیانی *

چکیده: در طول تاریخ تفسیر قرآن کریم از آغاز تا کنون تفاسیر متعدد و گوناگونی از آیات قرآن کریم از سوی مفسران ارائه شده است، هر مفسر با توجه به علایق و قدر علمی خود در نگارش تفسیر از روش یا روش‌های متفاوتی برای روشن ساختن معانی و مفاهیم آیات بهره می‌گیرد. ائمه علیهم‌السلام نیز به عنوان مفسران واقعی کلام وحی، که پس از پیامبراکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله آشناترین افراد به مراد و مقصود خداوند متعال هستند، روش و شیوه‌ای در تفسیر قرآن کریم دارند که برای شناسایی روش ایشان، تنها مستند ما روایات تفسیری است. در این پژوهش به هدف شناسایی روش تفسیری امام رضا علیه‌السلام روایات تفسیری ایشان مورد بازکاوی قرار گرفته است؛ و در این بررسی مشخص شد ایشان روشی جامع در تفسیر آیات قرآن کریم دارند، و با بهره‌گیری از روش قرآن به قرآن، استفاده از روایات دیگر ائمه علیهم‌السلام و همچنین روش کلامی به تفسیر آیات پرداخته‌اند که روش اخیر نسبت به دیگر روش‌ها در روایات تفسیری ایشان غلبه دارد.

کلیدواژه‌ها: روش تفسیری، روایات تفسیری، امام رضا علیه‌السلام.

---

*. دانشجوی دکتری رشته الهیات و معارف اسلامی، گرایش علوم قرآن و حدیث، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.

مقدمه

فهم قرآن کریم به عنوان آخرین نسخهٔ جاودان هدایت بشر و معجزهٔ پیامبر آخرین، حضرت محمدﷺ هماره از زمان نزول وحی تا امروز مورد توجه بوده است. بنا بر آیات قرآن کریم پرده برداشتن از مقصود خداوند متعال از وظایفی است که بر عهدهٔ رسول گرامی اسلام نهاده شده و در حقیقت مقامی است که به ایشان عطا شده است، چنانکه خداوند متعال در این باره می‌فرماید: (وَ أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ) (النحل،۴۴)؛ بر این اساس معاصران پیامبر بیان‌های ایشان را در شرح و تفسیر یا رفع اجمال و تقیید و تخصیص آیه‌ها دریافت کرده و بدون هیچ دغدغهٔ خاطری می‌پذیرفتند؛ بعدها صحابیان نیز در مقام بیان و تفسیر آیات به سخنان پیامبر استشهاد می‌کردند. (معرفت، التفسیر و المفسرون، ج۱، ص۳۷) مفسران دوره‌های بعد نیز روایات را از منابع تفسیر دانسته‌اند (ن.ک: طوسی،ج۱، ص۶و۷؛ طبرسی، مقدمه مجمع البیان؛ طبری، ج۱،ص۲۵و ۲۶) از این رو بهترین منبعِ تفسیر آیات قرآن کریم پس از آیات آن، سنت پیامبر اکرمﷺ و اهل بیتعلیهم‌السلام است؛ چنانکه قرآن کریم نیز فهم آیات را خاص «الراسخون فی العلم» می‌داند. امیر مؤمنانعلیه‌السلام می‌فرماید: «... دانشی است که از دانشوری آموخته شده ... دانشی که خدا آن را به پیامبرش ارزانی داشت و او آن را به من آموخت و دعا کرد که سینه من آن را فرا گیرد و درونم آن را در خود جای دهد» (سید رضی، نهج البلاغه، خ۱۲۸) و پس از ایشان این علم به اهلش که امامان پس از او باشند هبه شد؛ چنانکه خداوند متعال می‌فرماید: (بَلْ هُوَ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ فِي صُدُورِ الَّذِينَ أُوتُوا الْعِلْمَ...) (العنکبوت، ۴۹) و مقصود از «اوتوا العلم» درروایات متعددی ائمهعلیهم‌السلام معرفی شده‌اند. (ن.ک: کلینی، ج۱، ص۲۱۴؛ حرعاملی، ج۲۷، ص۱۸۰) از این رو با مراجعه به اهل بیتعلیهم‌السلام و روایات ایشان، افزون بر دستیابی به تفسیر و تأویل درستی از آیات قرآن کریم، می‌توان به مبانی و روش تفسیری ایشان پی برد، چرا که یکی از نقش‌های اساسی اهل بیتعلیهم‌السلام، بیان روایات تفسیری، تعلیم اسلوب و روش

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

فهم قرآن کریم بوده است. (معرفت، ج۱، ص۴۶۸-۴۶۹)

امام رضاعليه‌السلام نیز به عنوان یکی از ائمه هدیعليهم‌السلام و با توجه به شرایط ویژه اجتماعی و سیاسی که داشتند و به جهت کثرت مراودات، دیدارها و مناظرات، نسبت به برخی از امامان معصومعليهم‌السلام که شرایط این چنین نداشتند روایات بیشتری دارند، که از این میان بخش قابل توجهی از این روایات به روایات تفسیری ایشان اختصاص دارد و با بررسی این روایات می‌توان به روش و شیوهٔ تفسیری ایشان دربارهٔ آیات قرآن کریم پی برد، و این مجال به شناخت روش تفسیری امام رضاعليه‌السلام اختصاص یافته است.

بررسی روش تفسیری امام رضاعليه‌السلام

هر مفسر از منابعی در تفسیر خود بهره می‌گیرد که بیان کنندهٔ روش او در مواجهه با آیات است. از این رو مقصود از روش تفسیری، امری است فراگیر که مفسر آن را در تمام آیات قرآن به کار می‌گیرد و اختلاف در آن باعث اختلاف در کل تفسیر می‌شود و آن چیزی جز منابع و مستندات تفسیر نیست. (ن.ک: شاکر، مبانی و روش‌های تفسیری، ص۴۶) هر چند امام رضاعليه‌السلام با دیگر مفسران قابل مقایسه نخواهد بود، اما برای ما در این روزگار که جز روایات تفسیری ایشان مستندی برای بازیابی روش تفسیری ایشان در دست نداریم با بازکاوی این روایات می‌توانیم رویکرد و روش تفسیری ایشان را تبیین نماییم. این پژوهش در هشت محور روش برخورد و مواجهه امام رضاعليه‌السلام را با آیات و ارائه تفسیر آنها با استفاده از روایات تفسیری ایشان دسته بندی و ارائه کرده است.

۱.تفسیر قرآن به قرآن

تفسیر آیات قرآن کریم به وسیلهٔ آیات دیگر یکی از اقسام روش نقلی در تفسیر قرآن کریم است. دربارهٔ این روش تفسیری بین مفسران اتفاق نظر وجود دارد و تمام مفسران و صاحب‌نظران جز تعداد اندکی این روش را پسندیده‌اند و در بسیاری موارد از آن استفاده کرده‌اند و برخی آن را بهترین روش تفسیری برشمرده‌اند. (رضایی اصفهانی،همان، ص۵۵)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

قرآن کریم خود را (تِبْیَاناً لِّکُلِّ شَیْءٍ) النحل،۸۹؛ معرفی می‌نماید؛ چنانچه از امام باقر علیه‌السلام روایت شده که در پاسخ به فردی که از ایشان می‌پرسد شما می‌پندارید هیچ چیزی از کتاب خدا ناشناخته نیست؟ ایشان می‌فرماید: هیچ چیز [ناشناخته‌ای] از کتاب خدا نیست مگر آنکه دلیل گویایی از سوی خدا در کتابش بر آن وجود دارد که تودهٔ مردم از آن آگاه نیستند... (برقی، ج۱، ص۴۲۰) امام رضا علیه‌السلام نیز در تفسیر آیات قرآن کریم از این روش بهره گرفته‌اند و در روایات متعددی با استناد به آیات قرآن کریم به تفسیر آیه یا آیاتی دیگر پرداخته‌اند؛ به نمونه‌هایی از این روایات در ادامه اشاره می‌شود:

۱-۱.تبیین مفردات به استناد آیات

امام رضا علیه‌السلام در روایتی معنی «خَتَمَ» در آیهٔ ۷ سورهٔ بقره را به استناد آیهٔ (...بَل طَبَعَ اللهُ عَلَیها بِکُفرِهِم فَلا یُؤمِنُونَ إلاَّ قَلیلاً) (نساء:۱۵۵). «طبع بر قلوب کفار» بیان کرده است (صدوق، عیون‌اخبارالرضا، ج ۱، ص۱۲۳). همچنین معنی «قواماً» در آیهٔ ۶۷ سورهٔ فرقان را به استناد آیات (...عَلَی المُوسِعِ قَدَرُهُ و عَلَی المُقتِرِ قَدَرُهُ مَتاعاً بِالمَعروفِ حَقا عَلَی المُحسِنینَ) (بقره: ۲۳۶). و (...وَ لا یُکَلِّفُ اللهُ نَفسا إلَّا ما آتاها...) (طلاق: ۷) بیان کرده است (کلینی، ج ۴، ص ۵۴، حر عاملی، ج ۲۱، ص ۵۵۶).

۲-۱.تبیین و تفسیر عبارات

امام رضا علیه‌السلام در تبیین و تفسیر «أَهْلَ الذِّکْرِ» در آیهٔ (وَ مَا أَرْسَلْنا قَبْلَکَ إِلَّا رِجَالاً نُّوحِي إِلَیْهِمْ فَسْئَلُوا أَهْلَ الذِّکْرِ...) (انبیاء،۷) و بیان اینکه مراد از این عبارت ائمه علیهم‌السلام هستند به آیه (الَّذِینَ آمَنُوا قَدْ أَنْزَلَ اللَّهُ إِلَیْکُمْ ذِکْراً...* رَّسُولاً یَتْلُوا عَلَیْکُمْ آیَاتِ اللَّهِ مُبَیِّنَاتٍ ....) (طلاق،۱۰-۱۱) استناد می‌فرماید، در این آیات از پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله به عنوان ذکر تعبیر شده است، و ایشان با استناد به این آیات هم مراد از «أَهْلَ الذِّکْرِ» را مشخص، و خودشان را از این زمره معرفی کرده‌اند. (ن.ک: شیخ صدوق، عیون اخبار الرضا، ج۱، ص۲۳۹)

۳-۱.تعیین مقصود آیه

ایشان در روایت دیگری با استناد به آیه‌ای که می‌فرماید: (الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَی النِّساءِ

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

بِمَا فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ وَ بِمَا أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوالِهِمْ...) (نساء، ۳۴) مقصود از آیه (يُوصِيكُمُ اللَّهُ فِي أَوْلادِكُمْ لِلذَّكَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَيَيْنِ ...) (نساء،۱۱) را این گونه بیان می‌فرماید:

إعطاء النساء نصف ما يعطى الرجال من الميراث لأن المرأة إذا تزوجت أخذت و الرجل يعطي فلذلك وفر على الرجال و لأن الأنثى في عيال الذكر إن احتاجت و عليه أن يعولها و عليه نفقتها و ليس على المرأة أن تعول الرجل و لا تؤخذ بنفقته إن احتاج فوفر على الرجل لذلك و ذلك قوله الرِّجالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّساءِ بِما فَضَّلَ اللَّهُ بَعْضَهُمْ عَلى بَعْضٍ وَ بِما أَنْفَقُوا مِنْ أَمْوالِهِم. (قطب راوندی، ج۲، ص۳۵۸؛ حرعاملی، ج۲۶، ص۹۵)

۲.توجه به علوم قرآنی در تفسیر آیات

هر چند اصطلاح علوم قرآنی قرن‌ها پس از حیات امام رضاعليه‌السلام در حوزهٔ قرآن وضع و جعل شد اما بررسی روایات تفسیری امام رضاعليه‌السلام، بیانگر این مطلب است که بخشی از روایات ایشان ناظر به مباحثی است که امروزه در حوزهٔ علوم قرآنی به شمار می‌آید، در ادامه نمونه‌های از این روایات ذکر می‌شود:

۱-۲. اسباب النزول

یکی از مباحث مهم علوم قرآنی که در تفسیر قرآن کریم دارای اهمیت ویژه‌ای است، بحث اسباب النزول است. برخی دانستن این علم را به منظور تفسیر قرآن کریم لازم دانسته است؛ چرا که فهم و تفسیر قرآن بدون شناخت سبب نزول آیات، امری ممتنع و غیر ممکن است (واحدی، ص۱۰). برخی نیز بر این باورند که شناخت سبب نزول به فهم آیات کمک می‌کند، به این دلیل که علم به سبب، به علم به مسبّب می‌انجامد (بغوی، ص۱۳؛ سیوطی، ص۳۴۲). روایتی از امام رضاعليه‌السلام جایگاه ویژهٔ این علم را بیان می‌کند:

ابراهیم بن عباس نقل می‌کند: «امام رضاعليه‌السلام در هر سه روز یک مرتبه، قرآن را ختم می‌کرد و می‌فرمود: «لو أرَدتُ أن أختِمَهُ فِي أقرَبَ مِن ثَلاثه لَختَمتُ وَ لَكنَى مَا مَروتُ بِآيَه قَطُ إلّا فَكّرتُ فيهَا وَ فِى أىّ شَىء أُنزِلَت وَ فِى أىَ وَقت فَلذَلكَ صِرتُ أختِمُ فِى كُلّ ثَلاثَه أيّامٍ» (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج۲، ص۱۸۰، حر عاملی، ج۶، ص۲۱۷). اگر می‌خواستم قرآن را درکمتر از سه روز

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

ختم کنم، ختم می‌کردم، اما از هیچ آیه‌ای عبور نمی‌کنم مگر اینکه دربارهٔ آن و اینکه دربارهٔ چه امری نازل شده و در چه زمانی نازل شده، می‌اندیشم، از این رو قرآن را در هر سه روز ختم می‌کنم».

نمونه‌ای از روایات بیان‌گر اسباب النزول از سوی امام رضاعلیه‌السلام چنین است:

امام رضاعلیه‌السلام برای رفع ابهام و تبیین بهتر آیات ۱۰۰ و ۹۹ سورهٔ یونس، روایتی را از از امیرالمؤمنین‌علیه‌السلام نقل می‌فرماید که برخی از مسلمانان به رسول خداصلی‌الله‌علیه‌وآله عرض کردند که ایشان مردم را به اکراه دعوت به اسلام نماید تا تعداد یاوران آن حضرت بیشتر شود و بر دشمنان پیروز شوند، اما رسول خداصلی‌الله‌علیه‌وآله پیشنهاد آنها را نپذیرفت و در این هنگام این آیات برآن حضرت نازل شد: (وَ لَوْ شَاء رَبُّکَ لاَمَنَ مَن فِی الارضِ کُلُّهُم جَمِیعاً أَفَانتَ تُکرِهُ النَّاسَ حَتَّی یَکُونُوأ مُؤمِنِین * وَمَا کَانَ لِنَفسٍ أن تُؤمِنَ إلاَّ بِإذنِ الله...) (یونس،۹۹-۱۰۰). و اگر پروردگار تو می‌خواست، قطعاً هر که در زمین است همه آنها یکسر ایمان می‌آوردند. پس آیا تو مردم را ناگزیر می‌کنی که بگروند؟ و هیچ کس را نرسد که جز به اذن خدا ایمان بیاورد... (طبرسی، الاحتجاج، ج۲، ص۴۱۳). امام رضاعلیه‌السلام با بیان سبب نزول این آیه، گمان موجود دربارهٔ رسول خداصلی‌الله‌علیه‌وآله در ظاهر این آیه را مبنی بر مجبور ساختن مردم به پذیرش دین اسلام بر طرف کرده است.

۲-۲. علم قرائات

علم قرائات یکی دیگر از علوم قرآنی است که در فهم و تفسیر آیات راهگشا است؛ توجه به آن در برخی از روایات امام رضاعلیه‌السلام دیده می‌شود. از امام رضاعلیه‌السلام سؤال شد: «سوره توحید را چگونه بخوانم؟» حضرت فرمود: «کما یقرؤها الناس، و زاد فیه: کذلك الله ربي، کذلك الله ربي» (بحرانی، ج۵، ص۸۰۱). همانگونه که مردم می‌خوانند. از این روایت به روشنی می‌توان جواز قرائات متعارف در زمان اهل بیت‌علیهم‌السلام را استنباط کرد. آیت‌الله خویی دربارهٔ جواز خواندن قرائات گوناگون در نماز، پس از ذکر دو نمونه از

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

این دسته از روایات با دو شرط قائل به جواز قرائات معروف در زمان ائمه علیهم السلام است: ۱. آن قرائات شاذّ و جعلی نباشد۲. ائمه علیهم السلام از آن قرائات منع نکرده باشند (خویی، ص۱۶۷).

در ادامه نمونه‌ای از توجه به قرائات ذکر می‌شود که امام رضا علیه السلام در تنزیه ساحت نوح علیه السلام فرمودند؛ ایشان در روایتی دربارهٔ آیهٔ (قَالَ یَا نُوحُ إِنَّهُ لَیسَ مِن أَهلِکَ إِنَّهُ عَمَلٌ غَیرُ صَالِحٍ...) (هود،۴۶). قائلان به قرائت «إِنَّهُ عَمِلَ غَیرَ صَالِحٍ» را دروغگو دانسته و فرموده است: «کَذَبُوا هُوَ ابنُهُ وَ لَکِنّ اللهَ عَز وَ جَلّ نَفَاهُ عَنهُ حِینَ خَالَفَهُ فِی دِینِه». (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج۲، ص۷۵؛ عیاشی، ج۲، ص۱۵۱). همان‌گونه که مجلسی این روایت را توضیح می‌دهد این قرائت بیانگر ولد زنا بودن پسر نوح می‌باشد که امام رضا علیه السلام آن را نفی کرده است. همچنین وی احتمال می‌دهدکه قرائت در روایت مذکور «عَمَلٌ غَیرِ صَالِحٍ» باشد که در این صورت نیز پاسخ امام رضا علیه السلام این قرائت را نیز نفی کرده است، زیرا برساخته و به دور از واقع است (ن.ک: مجلسی، ج۱۱، ص۳۲۱).

۳-۲. اطلاعات سوره شناسی

گاه روایات تفسیری امام رضا علیه السلام ناظر به اطلاعاتی دربارهٔ برخی از سوره‌ها و آیات قرآن کریم است که امروزه چنین اطلاعاتی در مباحث سوره‌شناسی مورد بررسی قرار می‌گیرد.

کیفیت نزول سورهٔ انعام

امام رضا علیه السلام در روایتی، کیفیت نزول سورهٔ انعام را این چنین بیان فرموده است: «نَزَلَت سُورَه الانعَامِ جُملَه وَاحِدَهً شَیُعَهَا سَبعُونَ الفَ مَلَک لَهُم زَجَلٌ بِالتّسبِیحِ وَ التّهلِیلِ وَ التّکبِیر فَمَن قَرَأُهَا سَبّحُوا لَهُ إِلَی یَومِ القِیَامَه». (قمی، ج۱، ص۱۹۳؛ حویزی، ج۱، ص۶۹۶) ایشان در این روایت نزول این سوره را به صورت نزول یکپارچه دانسته است.

اولین و آخرین سوره در ترتیب نزول

امام رضا علیه السلام در روایتی به نقل از امام صادق علیه السلام، نخستین و آخرین سورهٔ نازل شده

بر رسول خداﷺ را به ترتیب، سورهٔ علق و سورهٔ نصر معرفی کرده‌اند: «أن أول سوره نزلت (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِيمِ اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ) و آخر سورهٔ نزلت (إِذا جاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَ الْفَتْحُ)» (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج۲، ص۶؛ بحرانی، ج۱، ص۶۹).

فضایل و خواص سوره‌ها و آیات

یکی دیگر از مباحث علوم قرآنی، ذکر فضایل و خواص سوره‌ها و آیات قرآن کریم است که در برخی از روایات امام رضاؑ بیان شده است. نمونه روایات ذیل بیانگر این مطلب است:

سورهٔ فرقان

امام رضاؑ در روایتی به اسحاق بن عمار فرمود: «یا بن عمار لا تدع قراءة تبارك الذي نزل الفرقان على عبده فإن من قرأها في كل ليله لم يعذبه الله أبداً و لم يحاسبه و كان منزلته في الفردوس الأعلى؛ «قرائت (تَبَارَكَ ٱلَّذِى نَزَّلَ ٱلْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ...) (سورهٔ فرقان) را ترک مکن زیرا هر که این سوره را هر شب بخواند، خداوند هرگز او را عذاب نمی‌کند و از او حسابرسی نمی‌کند و جایگاهش در فردوس اعلی خواهد بود» (صدوق، ثواب الاعمال، ص ۱۰۹؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۷، ص۲۵۰).

آیه الکرسی

ایشان در روایت دیگری از امیر المؤمنینؑ فرمود: «هر کس آیه الکرسی را صد مرتبه بخواند، همچون کسی است که خداوند را در طول حیاتش عبادت کرده است (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج۲، ص۶۵).

۳. توجه به جزئیات در فهم و تفسیر آیات

۳-۱. تعیین مرجع ضمیر

تعیین صحیح مرجع ضمیر در فهم آیات قرآن کریم و ارائه تفسیری درست از آن بسیار اهمیت دارد، و چنانچه مفسر نتواند مرجع ضمیر درست را در آیه تشخیص دهد

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

به کژفهمی و برداشت نادرست از آیه می‌انجامد. نمونه‌ای از این کژ فهمی از آن مأمون است که بنا به تشخیص نادرست مرجع ضمیر در آیه (حَتَّى إِذَا اسْتَيْأَسَ الرُّسُلُ وَ ظَنُّوا أَنَّهُمْ قَدْ كُذِبُوا جَاءَهُمْ نَصْرُنَا فَنُجِّيَ مَن نَّشَاءُ وَ لا يُرَدُّ بَأْسُنَا عَنِ الْقَوْمِ الْمُجْرِمِينَ) (یوسف،۱۱۰) و قرائت نادرست از آیه، و به این گمان که قید «استَیاسَ الرُّسلُ»، «من الرسل» بوده و ضمیر واو در «ظَنُّوا» و هُم در «أَنَّهُم» به «الرُّسلُ» بر می‌گردد در عصمت و یقین رسولان الهی تردید کرده است، و امام در تصحیح برداشت او و در تفسیر این آیه قید «استَیاسَ الرُّسلُ»، را «من قومهم» دانسته و مرجع ضمیر واو در «ظَنُّوا» را «قوم» و مرجع ضمیر هُم در «أَنَّهُم» و واو در «كُذِبُوا» را، «الرُّسلُ» دانسته و این آیه را به صورت (حَتى إذَا استيأسَ الرُسلُ وَ ظَنُوا أَنَّهُم قَد كُذِبوا جاءهُم نَصرنُا) تلاوت کرده است (بحرانی، ج۳، ص۲۱۷).

۲-۳. توجه به نوع خطاب

تعیین نوع خطاب در آیات، یکی دیگر از نکاتی است که بی‌توجهی به این امر در برخی از آیات قرآن کریم، موجب تردید در عصمت پیامبر اکرمﷺ می‌شود؛ مانند آیات (عَفَا اللَّهُ عَنْكَ لِمَ أَذِنْتَ لَهُمْ ...) (التوبه،۴۳)، (وَلَقَدْ أُوحِيَ إِلَيكَ وَإِلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكَ لَئِنْ أَشْرَكْتَ لَيحْبَطَنَّ عَمَلُكَ وَلَتَكُونَنَّ مِنَ الْخَاسِرِينَ) (الزمر، ۶۵) و (وَلَوْلَا أَنْ ثَبَّتْنَاكَ لَقَدْ كِدْتَ تَرْكَنُ إِلَيهِمْ شَيئًا قَلِيلًا) (الاسراء،۷۴) امام رضاعليه‌السلام به منظور دفاع از عصمت رسول خداﷺ نوع خطاب در این آیات را از نوع «إياک أعنی واسمعي يا جاره» دانسته است (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج۱، ص۳۰۲؛ بحرانی، ج۲، ص۷۷۸؛ جزائری، ص۱۸).

۴. بیان تفصیلی داستان‌های قرآن کریم

خداوند متعال در قرآن کریم در بیان داستان‌ها بنا ندارد که به ذکر تمام جزئیات بپردازد. قرآن کتاب تاریخ نیست و منظورش از نقل داستان‌های خود، مانند کتب تاریخ، بیان تاریخ و سرگذشت قصه سرایی نیست، بلکه کلامی است الهی که در قالب وحی ریخته شده و منظور از آن، هدایت خلق به سوی رضوان خدا و راه‌های سلامت است،

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

و به همین جهت است که هیچ قصه‌ای را با تمام جزئیات آن نقل نکرده، و از هر داستان، نکاتی چند که مایهٔ عبرت، تأمل، دقت و یا آموزندهٔ حکمت و موعظه‌ای است و یا سودی دیگر از این قبیل دارد، نقل کرده است. (طباطبایی، ج۲، ص۳۰۸ و ج۱۳، ص۲۹۱). از این رو آگاهی از جزئیات داستان‌های قرآن کریم یاری‌گر مفسر در فهم بهتر آیات است. امام رضاعلیه‌السلام نیز به عنوان مفسر واقعی قرآن کریم دربارهٔ قصص قرآن، به ذکر برخی از جزئیات آن پرداخته‌اند؛ به نمونه‌هایی از بیان تفصیلی ایشان دربارهٔ برخی قصص قرآنی پرداخته می‌شود:

امام رضاعلیه‌السلام در روایاتی ذیل آیات ۶۰ تا۸۰ از سورهٔ کهف، به تفصیل به ذکر جزئیات داستان موسی و خضرعلیهماالسلام پرداخته است (ن.ک: قمی، ج۲، ص ۳۸-۴۰).

امام رضاعلیه‌السلام در روایت دیگری به منظور آیهٔ (وَ اتْلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ الَّذِي آتَيْنَاهُ آيَاتِنَا فَانْسَلَخَ مِنْها فَأَتْبَعَهُ الشَّيْطانُ فَكانَ مِنَ الْغاوِينَ) (الاعراف، ۱۷۵). به بیان جزئیات داستان بلعم بن باعورا پرداخته است (ن.ک: قمی، ج ۱، ص ۲۴۹-۲۵۰).

ایشان دربارهٔ آیهٔ (وَ شَرَوْهُ بِثَمَنٍ بَخْسٍ دَراهِمَ مَعْدُودَةٍ وَ كانُوا فِيهِ مِنَ الزَّاهِدِينَ) (یوسف، ۲۰). در روایت ابن ابی‌نصر بزنطی، امام رضاعلیه‌السلام تعداد درهم‌ها را بیست درهم ذکر کرده است (قطب راوندی، ص ۱۲۹).

۵. تبیین مصداق آیات

امام رضاعلیه‌السلام در روایاتی با بیان و تعیین مصداق آیات به تبیین آیات پرداخته‌اند. شواهدی از این موضوع چنین است:

مصادیق کبائر

امام رضاعلیه‌السلام در روایتی به منظور تفسیر آیهٔ (إِنْ تَجْتَنِبُوا كَبائِرَ ما تُنْهَوْنَ عَنْهُ ...) (نساء،۳۱) مصادیق کبائر (گناهان کبیره) را عبادت بت‌ها، شرب خمر، قتل نفس، عقوق والدین، قذف المحصنات، فرار از نبرد و خوردن مال یتیم ذکر کرده است. (عیاشی، ج۱، ص۲۳۸)

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

مصادیق میسر

امام رضاعلیه السلام در روایت دیگری «شطرنج»، «نرد»، «اربعه عشر» و هر آنچه با آن قمار شود را از مصادیق «میسر» در آیه (إِنَّما يُرِيدُ الشَّيْطانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَداوَةَ وَ الْبَغْضاءَ فِي الْخَمْرِ وَ الْمَيْسِرِ...) (مائده،۹۱) دانسته است. (کلینی، ج۶، ص۴۳۵؛ عیاشی، ج۱، ص۳۳۹)

گفتنی است برخی از مطالب تفسیری ایشان که ناظر به بیان مصادیق آیات می‌باشد، متناسب با مقتضیات و شرایط سیاسی، اجتماعی، مذهبی آن روز جامعهٔ اسلامی بیان شده است که به مواردی از این دست اشاره می‌شود:

امام رضاعلیه السلام در روایتی در تفسیر آیهٔ (مَنْ ذَا الَّذِي يقْرِضُ اللَّهَ قَرْضًا حَسَنًا فَيضَاعِفَهُ لَهُ وَلَهُ أَجْرٌ كَرِيمٌ) (حدید،۱۱) فرموده است: «صِلَةُ الْامام فِی دَوْلَهِ الْفَسَقَهِ» (کلینی،ج۸، ص۳۰۲) .

بیان این مصداق از آیهٔ مذکور به خوبی سلطهٔ حاکمان فاسق، نیاز به تأمین مالی و لزوم ارتباط مردم با امام معصومعلیه السلام را در آن زمان نشان می‌دهد، در حالی که ظاهر این آیه، بیانگر این مطلب نیست.

امام رضاعلیه السلام در روایتی دربارهٔ آیهٔ (مُذَبْذَبِينَ بَينَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ ...) (نساء،۱۴۳) فرموده است: (این آیه) دربارهٔ واقفیه نازل شده است (کشی، ص۴۶۲).

۶. تبیین آیات به منظور رفع کژفهمی و برداشت‌های نادرست

امام رضاعلیه السلام در پاسخ به سؤالی دربارهٔ آیهٔ (فَمَنْ يرِدِ اللَّهُ أَنْ يهْدِيهُ يشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ وَمَنْ يرِدْ أَنْ يضِلَّهُ يجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيقًا حَرَجًا كَأَنَّمَا يصَّعَّدُ فِي السَّمَاءِ ...) (انعام، ۱۲۵) که در ظاهر به جبر اشعار داشته، به منظور دفع این توهم، قیدهایی در ضمن این آیه بیان فرموده که این قیدها از این قرار است: (فمن يُرِدِ اللهُ أَنْ يَهْدِيَهُ (بإيمانه فی الدنيا إلی جنته ودار كرامته فی الآخره) يشْرَحْ صَدْرَهُ لِلْإِسْلَامِ (للتسليم لله والثقه به والسكون إلی ما وعده منثوابه حتی يطمئن اليه) وَمَنْ يرِدْ أَنْ يضِلَّهُ (عن جنته و دار كرامته فی الآخره لكفره به وعصيانه له فی الدنيا) يجْعَلْ صَدْرَهُ ضَيقًا حَرَجًا (حتی يشكَّ فی كفره و يضطرب من اعتقاد قلبه حتی يصير) كَأَنَّمَا يصَّعَّدُ فِي

السَّمَاءِ كَذَلِكَ يجْعَلُ اللَّهُ الرِّجْسَ عَلَى الَّذِينَ لَا يؤْمِنُونَ) بر این اساس، ایشان هدایت الهی را به دلیل ایمان در انسان، واضلال وی را به دلیل کفر و عصیان وی در دنیا دانسته است. (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج۱، ص۱۳۱)

امام رضاعليه‌السلام در روایتی به منظور دفع توهم ضلالت حضرت موسیعليه‌السلام و دفاع از عصمت وی دربارهٔ آیهٔ (قَالَ فَعَلْتُهَا إِذًا وَأَنَا مِنَ الضَّالِّينَ) (شعرا،۲۰) که حضرت موسی به صراحت اقرار کرده که از گمراهان بوده است، «ضالین» را مقید به قید «عن الطریق بوقوعی الی مدینه مدائنک» دانسته است، به این معنا که حضرت موسیعليه‌السلام از گمراهان نبوده است بلکه راه را گم کرده و به صورت اتفاقی وارد یکی از محله‌های شهر شده و در آنجا ماجرای قتل آن قبطی رخ داده است. همچنین دربارهٔ آیهٔ (أَلَمْ يَجِدْكَ يَتِيماً فَآوَى) (الضحی،۶) فرموده است: «ألم یجد وحیدا فآوی الیک الناس» و دربارهٔ آیهٔ (وَ وَجَدَكَ ضَالّاً فَهَدَى) (الضحی،۷)، «ضالاً» را مقید به «عند قومک» دانسته و دربارهٔ «فهدی» فرموده است: «أی هدیهم الی معرفتک» و دربارهٔ آیهٔ (وَ وَجَدَكَ عَائِلاً فَأَغْنَى) (الضحی،۸) فرموده است: «أغناک بأن جعل دعاءک مستجاباً» (حویزی، ج۴، ص۴۸) بر این اساس، آن حضرت با بیان قیدهای مذکور، به تبیین این آیات پرداخته و از عصمت انبیا دفاع کرده است.[۱]

۷. توجه به آیات الاحکام

فهم آیات الاحکام امام رضاعليه‌السلام در برخی از روایات به تبیین آیات الاحکام پرداخته‌اند در اینجا به ذکر دو نمونه از این روایات اکتفا می‌کنیم:

ایشان در روایتی به منظور تبیین آیهٔ (ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَ لْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَ لْيَطَّوَّفُوا بِالْبَيْتِ الْعَتِيقِ) (حج،۲۹). به شرح واژهٔ «تفث» پرداخته است که مراد از آن را «تقلیم الأظفار و طرح الوسوخ و طرح الاحرام عنه» دانسته است (کلینی، ج۴، ص۵۰۴؛ صدوق، من لایحضر، ج۲، ص۴۸۵).

۱. لازم به ذکر است، آوردن چنین مواردی در میان الفاظ و عبارات آیات قرآن کریم، از قبیل توضیحات برون متنی است و هر گونه تصوّری مبنی بر جزء آیه و کلام الهی دانستن این موارد، ناشی از بی دقتی و سطحی‌نگری است و با ادلهٔ متقن صیانت قرآن از خطر تحریف وجود هر نوع شائبه‌ای در این باره مردود خواهد بود.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

امام رضاعليه‌السلام به منظور تبیین بهتر برخی از آیات الاحکام به علت تشریع برخی از احکام اشاره کرده است. مانند نامه‌ای از ایشان به محمد بن سنان که حضرت در آن به علت تحریم محرماتی همچون قتل نفس، عقوق والدین، زنا، خوردن مال یتیم، فرار از میدان نبرد، ربا و ...اشاره کرده است (ر.ک: صدوق، همان، ج۳، ص۵۶۵).

۸ علم کلام

دوران حیات امام رضاعليه‌السلام عصر شکوفایی تمدن اسلامی بود؛ این عصر آغاز ترجمهٔ کتب یونانیان، رومیان است که به این واسطه مسلمانان با اندیشه‌های دیگر ملل نیز آشنا می‌شدند. از سوی دیگر، تشکیک در اصول و عقاید از ناحیهٔ ملحدان و نصاری و قائلان به تجسیم از اهل حدیث نیز امری شایع بود. بر این اساس، در آن دوران فرصت مناظره با دانشمندان مذاهب مختلف برای آن حضرت مهیا شد (ن.ک: سبحانی، بی‌تا، ص ۱۴۷).

دوران امام رضاعليه‌السلام، دوران رواج مناظره‌ها و احتجاج‌ها بین زعمای ادیان، مذاهب اسلامی و غیر اسلامی بوده است که در بسیاری از مباحث کلامی به ویژه در مباحث اصول دین، این جدال‌ها و مناظره‌ها شکل می‌گیرد (ن.ک: قرشی، ص ۱۰۱).

اگرچه در کتب تاریخی متقدم و متأخر همچون الکامل فی التاریخ ابن اثیر، تاریخ الاسلام ذهبی و البدایه و النهایه ابن کثیر، این مناظره‌ها گزارش نشده است، اما در جوامع روایی شیعه، گزارش‌هایی از مناظره‌های امام رضاعليه‌السلام با متکلمان و دانشمندان ادیان گوناگون ثبت شده است. (برای نمونه، ر.ک: صدوق، التوحید، ص۴۱۷ باب ذکر مجلس الرضا علی بن موسی‌عليه‌السلام مع اهل الادیان واصحاب المقالات مثل الجاثلیق و رأس الجالوت و رؤساء الصابئین و الهربذ الاکبر و ما کلم به عمران الصابی فی التوحید عند المأمون)[1]

۱. برای نمونه‌های بیشتر، ر.ک: ابن بابویه؛ ۱۳۷۸ ق، ج ۱، ص ۱۵۴، ۱۷۹ و ۱۹۱ باب ذکر مجلس الرضا (عليه‌السلام) مع اهل الادیان واصحاب المقالات فی التوحید عند المأمون؛ باب فی ذکر مجلس الرضا (عليه‌السلام) مع سلیمان المروزی متکلم خراسان عند المأمون فی التوحید و باب ذکر مجلس آخر للرضا (عليه‌السلام) عند المأمون مع اهل الملل والمقالات وما أجاب به علی بن محمد بن الجهم فی عصمه الانبیاء؛ طبرسی، ۱۴۰۳ ق، ج ۲، ص۴۱۵ ذیل احتجاج الرضا (عليه‌السلام) علی اهل الکتاب والمجوس و رئیس الصابئین وغیرهم).

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

بر این اساس، مناظره‌ها و سؤال‌های کلامی مسلمانان و غیر مسلمانان از یک سو و نیاز جدی به دفاع از دین و تبلیغ قرآن در آن دوران حساس از سویی دیگر، سبب می‌شد که آن امام در پاسخ به سؤال‌های کلامی به آیات قرآن کریم بسیار استناد و استدلال نماید از این رو رویکرد تفسیر کلامی در برخی از روایات امام رضاعليه‌السلام به خوبی دیده می‌شد، شواهدی از تفسیر کلامی امام رضاعليه‌السلام چنین است:

ممکن نبودن توصیف و رؤیت خدا

ابوهاشم جعفری در روایتی از امام رضاعليه‌السلام در بارهٔ «امکان توصیف خداوند» سؤال کرده که حضرت در پاسخ به آیهٔ (لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يدْرِكُ الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ) (انعام، ۱۰۳) استناد، و در ادامه فرموده است: «إنَّ أَوْهَامَ القُلوبِ أكبَرُ مِنْ أبْصَارِ العُيُونِ فَهُوَ لا تُدرِكُهُ الأَوْهَامُ وَهُوِ يُدْرِكُ الأَوْهَامَ» (کلینی،ج ۱، ص۹۹؛ صدوق، التوحید، ص ۱۱۲).

علم خداوند به اشیاء پیش از خلقت

حسین بن بشار در روایتی درباره «علم خداوند به اشیاء قبل از خلقت» از آن حضرت سؤال کرده که ایشان در پاسخ به این سؤال به آیات (هذا كِتابُنا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ) (الجاثیه،۲۹)، (بَلْ بَدا لَهُمْ ما كانُوا يُخْفُونَ مِنْ قَبْلُ وَ لَوْ رُدُّوا لَعادُوا لِما نُهُوا عَنْهُ وَ إِنَّهُمْ لَكاذِبُونَ) (الانعام،۲۸) و (... قالُوا أَ تَجْعَلُ فيها مَنْ يُفْسِدُ فيها وَ يَسْفِكُ الدِّماءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قالَ إِنِّي أَعْلَمُ ما لا تَعْلَمُونَ) (البقره،۳۰) که دلالت بر علم الهی به اشیا پیش از خلقت داشته، استناد فرموده است (ابن‌بابویه، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص ۱۱۸).

مسئله جبر

امام رضاعليه‌السلام در روایتی به منظور ردّ نظر قائلان به جبر، به آیهٔ (مَّا أَصَابَكَ مِنْ حَسَنَةٍ فَمِنَ اللَّهِ وَ مَا أَصَابَكَ مِنْ سَيِّئَةٍ فَمِن نَّفْسِكَ...) (نساء،۷۹). استناد کرده است (حمیری، بی‌تا، ص۱۵۵،کلینی،ج۱، ص۱۶۰؛ صدوق، التوحید، ص۳۳۸).

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

تکلیف ما لایطاق

امام رضاعلیه‌السلام در پاسخ به سؤالی پیرامون «تکلیف ما لایطاق» به استناد آیهٔ (... وَ ما رَبُّکَ بِظَلَّامٍ لِلعَبِیدِ) (فصلت،۴۶) این امر را مردود دانسته است (صدوق، عیون اخبار الرضا، ج ۱، ص۱۲۴؛ طبرسی، الاحتجاج، ج۲، ص۴۱۳).

نتایج

از بررسی روایات تفسیری امام رضاعلیه‌السلام روشن می‌شود که ایشان به تمام وجوه و مسائل جزئی و کلی در تفسیر آیات توجه داشته‌اند، چنانکه ایشان به اسباب النزول، مفردات، تعیین مصادیق آیات ـ که در برخی مواضع همراه با در نظر گرفتن شرایط اجتماعی و سیاسی است ـ ، احکام فقهی، مسائل کلامی، بیان جزئیاتی از داستان‌های پیامبران، تعیین مرجع ضمیر، نوع خطاب و علوم قرآنی پرداخته‌اند. همچنین ایشان در کنار روش قرآن به قرآن که همان استفاده از دیگر آیات است، به روایات دیگر ائمه‌علیهم‌السلام هم استناد جسته‌اند و از روش عقلی- کلامی نیز در تفسیر آیات استفاده کرده‌اند. از این رو براساس آنچه گفته شد، روش تفسیری ایشان روشی جامع از تمام روش‌ها است. هرچند با توجه به شرایط فکری و مباحث علمی که در آن زمان بر صدور احادیث ایشان تأثیر گذار بوده است، رویکرد یا گرایش کلامی در تفسیر ایشان پر رنگ‌تر است.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

منابع

۱. قرآن کریم

۲. ابوجعفر محمد بن علی (شیخ صدوق)؛ التوحید؛ قم: انتشارات جامعهٔ مدرسین، ۱۳۹۸ ق.

۳. همو، ثواب الاعمال؛ قم: انتشارات شریف رضی، ۱۳۶۴ ش.

۴. همو ، عیون اخبار الرضا علیه السلام؛ بی‌جا: انتشارات جهان، ۱۳۷۸ ق.

۵. همو، من لا یحضره الفقیه؛ قم: انتشارات جامعهٔ مدرسین، ۱۴۱۳ ق.

۶. بحرانی، سید هاشم؛ البرهان فی تفسیر القرآن؛ تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه مؤسسه البعثه، تهران: بنیاد بعثت، ۱۴۱۶ ق.

۷. برقی، احمد بن محمد بن خالد؛ المحاسن؛ قم: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۱ ق.

۸. بغوی، حسین بن مسعود؛ معالم التنزیل فی تفسیر القرآن؛ به کوشش عبدالرزاق المهدی، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۰ ق.

۹. ثعلبی نیشابوری، ابو اسحاق احمد بن ابراهیم؛ الکشف و البیان عن تفسیر القرآن؛ بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ ق.

۱۰. جزائری، سید نعمت الله؛ قصص الانبیاء علیهم السلام؛ قم: انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۴ ق.۱۹.

۱۱. حر عاملی، محمد بن حسن بن علی؛ تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه؛ قم: مؤسسهٔ آل البیت علیهم السلام، ۱۴۰۹ ق.

۱۲. حمیری قمی، عبدالله بن جعفر؛ قرب الاسناد؛ تهران: انتشارات کتابخانهٔ نینوی، بی‌تا.

۱۳. حویزی، عبد علی بن الجمعه العروسی؛ تفسیر نور الثقلین؛ به کوشش سیدهاشم رسول محلاتی، قم: انتشارات اسماعیلیان، ۱۴۱۵ ق.

۱۴. خویی، سید ابوالقاسم؛ البیان فی تفسیر القرآن؛ قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی، بی‌تا.

۱۵. راغب اصفهانی، حسین بن محمد؛ المفردات فی غریب القرآن؛ به کوشش صفوان عدنان داودی، دمشق، بیروت: دار العلم الدار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.

۱۶. سبحانی، جعفر؛ الائمه الاثنی عشر علیهم السلام؛ بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.

۱۷. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن؛ لباب النقول فی اسباب النزول؛ بیروت: دار احیاء العلوم، بی‌تا.

۱۸. شاکر، محمد کاظم، مبانی و روشهای تفسیری، چاپ اول، قم، ایران، مرکز جهانی علوم اسلامی، ۱۳۸۱ش.

۱۹. طباطبایی، سید محمد حسین؛ المیزان فی تفسیر القرآن؛ قم: دفتر انتشارات جامعهٔ مدرسین، ۱۴۱۷ ق.

۲۰. طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، تحقیق: صدقی جمیل العطار، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۵ق.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]

[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]

۲۱. طبرسی، ابومنصور احمد بن علی؛ الاحتجاج؛ مشهد: نشر مرتضی، ۱۴۰۳ ق.
۲۲. طبرسی، رضی الدین، حسن بن فضل؛ مکارم الاخلاق، قم: انتشارات شریف رضی، ۱۴۱۲ ق.
۲۳. طبرسی، فضل بن حسن [امین الاسلام]، مجمع البیان فی تفسیر القرآن؛ به کوشش محمد جواد بلاغی، تهران: انتشارات ناصر خسرو، ۱۳۷۲ ش.
۲۴. عیاشی، ابوالنضر محمد بن مسعود بن محمد؛ تفسیر العیاشی؛ به کوشش سید هاشم رسولی محلاتی، تهران: چاپخانهٔ علمیه، ۱۳۸۰ ق.
۲۵. قرشی، باقر شریف؛ حیاه الامام الرضا علیه السلام؛ قم: انتشارات سعید بن جبیر، ۱۳۷۲ ش.
۲۶. قطب راوندی، سعید بن هبه الله؛ فقه القرآن فی شرح آیات الاحکام؛ قم: انتشارات کتابخانهٔ آیت الله مرعشی، ۱۴۰۵ ق.
۲۷. همو؛ قصص الانبیاء علیهم السلام، مشهد: چاپ بنیاد پژوهش‌های آستان قدس رضوی، ۱۴۰۹ ق.
۲۸. قمی، علی بن ابراهیم بن هاشم؛ تفسیر منسوب به علی بن ابراهیم قمی [تفسیر القمی]؛ قم: مؤسسهٔ دار الکتاب، ۱۴۰۴ ق.
۲۹. کشی، محمد بن عمر؛ رجال الکشی، مشهد: انتشارات دانشگاه مشهد، ۱۳۴۸ ش.
۳۰. کلینی، ابوجعفر محمد بن یعقوب؛ الکافی؛ تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۶۵ ش.
۳۱. معرفت، محمد هادی، التفسیر و المفسرون فی ثوبه القشیب، چاپ اول، مشهد: الجامعة الرضویه للعلوم الاسلامیه، ۱۴۱۸ ق/ ۱۹۹۷م.
۳۲. مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی؛ بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام؛ بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۴۰۴ ق.
۳۳. واحدی، علی بن احمد؛ اسباب نزول القرآن؛ به کوشش کمال بسیونی زغلول، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۱ ق.

[Downloaded from safinahmagazine.ir on 2026-11-25]
[DOR: 20.1001.1.17350689.1392.11.41.10.1]